

SUCCINT DEMERS DOCUMENTAR ÎN ARMENIA (2016)

Un contact direct cu o civilizație strălucită precum cea armeană reprezintă fără îndoială o mare provocare pentru oricine are preocupări cantonate în sfera ramurilor umaniste. Șansa unei călătorii de documentare în Armenia s-a putut concretiza în baza acordului de colaborare stabilit între Academia Română și Academia Națională de Științe a Republicii Armenia, cu concursul eficient al d-nei Isadora Precup, șefa Serviciului de Relații Externe al Academiei Române și al d-nei Tatiana Oprescu, din cadrul aceluiași Serviciu. Deplasarea s-a derulat pe parcursul perioadei cuprinse între 9 și 19 august 2016, dar staționarea efectivă pe teritoriul Armeniei a fost limitată la intervalul 10-18 august, desigur extrem de scurt pentru investigații de profunzime.

Deși contactele dintre români și armeni au începuturi ce se pierd în negura vremurilor, îmbrăcând în decursul timpului forme diverse, debutul raporturilor de cooperare dintre cele două foruri academice se plasează la o dată foarte recentă. Un acord de colaborare științifică a fost semnat în martie 2013, cu ocazia vizitei oficiale la București a d-lui acad. Radik Martiros Martirosyan, președintele Academiei Naționale de Științe a Republicii Armenia, însoțit de d-nul Gagik Evoyan, șeful Serviciului de Relații Externe al instituției. În reciprocitate, în cursul lunii octombrie al aceluiași an, o delegație a Academiei Române, compusă din președintele și unul din vicepreședinții ei, d-nul acad. Ionel Haiduc și, respectiv, d-nul acad. Cristian Hera, a făcut o deplasare la Erevan, spre a participa la manifestările prilejuite de sărbătorirea a 70 de ani de la înființarea Academiei Naționale de Științe a Republicii Armenia. Cu prilejul respectiv, Academia Română a acordat Academiei Armeniei diploma “Meritul Academic”, iar Sanctității sale, Karekin II, catolicos și patriarh suprem al tuturor armenilor, i s-a înmănat diploma “Honoris Causa”.

Aniversarea a 150 de ani de la fondarea Academiei Române și festivitățile aferente au fost onorate, între altele, de prezența la București și Sinaia a delegației Academiei Naționale de Științe a Republicii Armenia în frunte cu președintele ei, acad. Radik Martirosyan. În spiritul bunelor intenții de sondare și realizare practică a oportunităților de conlucrare pe anumite paliere a celor două importante instituții academice se înscrie, în parte, și călătoria întreprinsă de subsemnatul în august 2016.

Academia Națională de Științe a Republicii Armenia, denumită inițial Academia de Științe a Republicii Sovietice Socialiste Armenia (1943-1992), a fost fondată în anul 1943 drept o organizație autonomă, pornind de la nucleul reprezentat de Filiala Armeană a Academiei de Științe a URSS-ului, creată încă din 1935 și avându-l drept președinte pe acad. Franz Julievich Levinson-Lessing, urmat la conducere de acad. Hovseph (Joseph) Orbeli, specialist în studii orientale și caucaziene, filologie și arheologie. Odată ce instituția a dobândit un statut superior în 1943, primul președinte al înaltului for a devenit acad. Hovseph Abgar Orbeli (1887-1961), fiind succedat pentru o neobișnuit de lungă perioadă (1947-1993) de astronomul de faimă internațională Victor Hamazasp Ambartsumian (1908-1996), fondator al astrofizicii teoretice. Între realizările de notorietate obținute în vremea mandatului său se numără crearea și echiparea cu telescoape de mare precizie a observatorului astronomic de la Biurakan, care a fost cel mai mare și performant obiectiv de acest fel de pe teritoriul fostei Uniuni Sovietice. După Victor Ambartsumian a avut acces la înalta demnitate de președinte – între 1993 și 2006 – Faday Tachat Sargsyan (1923-2010), specialist în inginerie electronică și sisteme automate de control, care, la rândul său, a fost urmat – începând din 2006 – de acad. Radik Martiros Martirosyan (născut în 1936), cu preocupări preponderente în radiofizică, superconductivitate și radioastronomie. Precum se remarcă din această succintă prezentare, în ultimele decenii în Armenia, la fel ca și în România și alte state est-europene, s-a conturat tendința – discutabilă din anumite puncte de vedere – ca în fruntea organismelor academice să fie propulsați reprezentanți ai științelor exacte, aceștia având, de regulă, mai multă dexteritate în a gestiona problemele de ordin economic cu care se confruntă întreaga societate contemporană decât exponenții domeniilor umanistice.

Academia Națională de Științe a Republicii Armenia are drept instanță supremă de conducere Adunarea Generală, conducerea operativă fiind exercitată de Prezidiu, președinte, vicepreședinte și secretarul general. În momentul de față acest important organism cuprinde 102 membri titulari, 21 membri corespondenți și 24 de membri de onoare străini, reprezentând atât departamentele științifice cât și cele umanistice, un număr destul de mare dacă îl raportăm la populația Armeniei, care însumează aproximativ trei milioane de locuitori. Numărul este mare și comparativ cu cel al membrilor Academiei Române, care, la o populație de circa 20 de milioane de locuitori, este limitat la 181 membri titulari și corespondenți, precum și la 135 membri de onoare (din care cel mult 40 din țară).

Activitatea științifică a înaltelor foruri academice armene se desfășoară în cadrul a cinci departamente: Științele matematice și tehnice, Fizica și astrofizica, Științele naturii, Chimia și științele pământului și Armenologia și științele sociale, fiecare din acestea compuse din mai multe institute și centre. Departamentul Armenologiei și științelor sociale cuprinde 11 unități: Institutul de Istorie, Institutul de Filosofie, Sociologie și Drept, Institutul de Economie "M. Kotanyan", Institutul de Lingvistică "R. Acharyan", Institutul de Literatură "M. Abeghyan", Institutul de Studii Orientale, Institutul de Arheologie și Etnografie, Institutul de Arte, Muzeul-Institut al Genocidului Armean, Centrul Shirak de Studii Armene și Casa Editorială "Enciclopedia Armeană", toate cu atribuții clar definite și programe pragmatice, ancorate în realitățile științifice și culturale ale țării (cf. *National Academy of Sciences of the Republic of Armenia*, Yerevan, 2013).

Pentru a mă edifica mai îndeaproape în privința particularităților de funcționare a sistemului academic al gazdelor, la 16 august am avut o întâlnire protocolară cu vicepreședintele Academiei Naționale de Științe a Republicii Armenia, acad. Yuri Shoukourian, de față fiind și acad. Ashot Melkonyan și Gagik Evoyan. Pe lângă obișnuitele schimburi de informații asupra responsabilităților instituționale, am încercat să identificăm sferile comune de interes și să depistăm posibilități concrete de extindere a relațiilor bilaterale.

În scurtul răstimp petrecut la Erevan am reușit să vizitez doar două institute academice, având contacte profesionale cu directorii și o parte a personalului lor științific: Institutul de Istorie și Institutul de Arheologie și Etnografie. În ultimii ani cercetătorii Institutului de Istorie au abordat următoarele teme: Formarea poporului armean în Podișul armean, Istoria vechilor formațiuni statale armene, Istoria medievală a Armeniei, Istoria mișcărilor de eliberare națională a armenilor, Istoria problemei armene și a genocidului armean, Istoria presei și a gândirii publice armene, Istoria formării concepțiilor politice, partidelor și ideologiei armenilor (în decursul secolului al XIX-lea), Procesele demografice din Armenia, Istoria primei (1918-1920), celei de-a doua (1920-1991) și celei de-a treia Republici a Armeniei, a Regiunii Autonome Nagorno Karabah și a Republicii Nagorno Karabah, Istoria comunităților și a diasporei armene, precum și Istoriografia armeană și studierea izvoarelor. După cum se remarcă, între aceste teme se găsesc numeroase aspecte specifice numai pentru destinul istoric contorsionat al poporului armean. De peste un deceniu, în fruntea Institutului de Istorie a fost desemnat reputatul istoric Ashot Melkonyan, membru al Academiei Naționale de Științe a Republicii Armenia și profesor la Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Erevan, specialist în demografia istorică a Armeniei, problema genocidului armean, raporturile armeano-georgiene, diaspora armeană etc., în legătură cu care a publicat 11 volume și peste 150 de articole de profil.

La recomandarea acad. Ashot Melkonyan, am angajat profitabile schimburi de idei și informații cu câțiva din colaboratorii săi mai tineri: dr. Vach'e Torosyan, dr. Hovhannes Aleksanyan, Arminch Muradyan și dr. Jenni Tanaryan, aceștia ghidându-mă în cadrul unor muzee, biblioteci și lăcașuri religioase de real interes științific. Totodată, am purtat instructive discuții despre vechea artă și literatură armeană cu dr. Vardan Devrikyan, cercetător la Institutul de Literatură al Academiei de Științe a Republicii Armenia, autor al unor interesante studii privind iconografia manuscriselor medievale armene.

O scurtă, dar edificatoare vizită, am întreprins la Institutul de Arheologie și Etnografie. Asocierea celor două domenii în cadrul aceleiași unități de cercetare, preluată de la institutele afiliate Academiei de Științe a URSS, nu ni se pare neoportună, întrucât este de natură să faciliteze contacte interdisciplinare de utilitate biunivocă. Anumite date înregistrate de etnologi privitoare la societățile contemporane aflate pe o treaptă de civilizație arhaică pot servi la reconstituirea unor secvențe ale vieții materiale și spirituale ale comunităților

revolute, pentru care lipsesc total mărturiile scrise sau acestea sunt ambigue sau foarte succinte. La Institutul de Arheologie și Etnografie am avut o instructivă întâlnire cu directorul său, dr. Pavel Avetisyan, arheolog dinamic, având legături numeroase cu lumea științifică occidentală, dornic să angajeze colaborări și cu cercetători din România. Domniei sale îi datorez o prezentare amănunțită a programului științific al unității pe care o conduce și a publicațiilor tipărite în ultimii ani.

Institutul de Arheologie și Etnografie are între preocupări o paletă problematică diversă aferentă arheologiei, epigrafiei, etnografiei, etnologiei, etno-sociologiei, folcloristicii și antropologiei fizice. Direcțiile sale de cercetare sunt orientate spre teme precum: Geneza școlii armenice de studii privind moștenirea culturală materială și nematerială, Geneza și dezvoltarea bazelor izvoarelor pentru studiul istoriei culturii materiale și spirituale din perioada timpurie și evul mediu, Descrierea culturilor arheologice din Epoca de piatră și din milenii VII-I î.Hr., atestările arheologice ale vechilor formațiuni statale, prezentările multi-stratificate ale culturii materiale și spirituale armenice din perioadele clasice și creștine, săpăturile și cercetările din așezările din Neolitic, Epoca bronzului, perioada Regatului Van și până în perioadele clasice și evul mediu, Colectarea, descifrarea și interpretarea textelor epigrafice din Podișul armean și din arealul învecinat. Între publicațiile Institutului, pe lângă un număr de monografii, volume tematice și periodice, se remarcă seria de rapoarte anuale „Cercetările arheologice din Armenia” (până în prezent au văzut lumina tiparului 23 de volume), „Așezări arheologice din Armenia” (21 volume), „Corpusul epigrafic al Armeniei” (nouă volume), „Povestiri folclorice armenicești” (17 volume) și „Etnografia și folcloristica armeană” (26 volume), toate de indubitabil interes științific, dar, din păcate, fiind redactate numai în armeană, inaccesibile celor nefamiliarizați cu această veche și interesantă limbă, care are puține tangențe cu alte idiomiuri.

Cele mai multe unități de cercetare din mediul academic și universitar din Armenia se preocupă de investigarea circumstanțelor în care s-a petrecut evenimentul crucial pentru istoria armenilor, care le-a permis să-și definească pregnant naționalitatea și să-și perpetueze identitatea: adoptarea și proliferarea creștinismului în timpul domniei lui Trdat (Tiridates) III cel Mare (287-330), proclamată religie de stat în anul 301, după ce regele, împreună cu curtea sa, a primit sfântul botez de la Grigore, cel dintâi catalicos / patriarh al Bisericii armenice. Aflată atunci sub protectorat roman, Armenia a devenit primul stat creștin din istorie. Decizia de pe plan confesional a regelui Trdat III, un reflex de a-și conserva consimilitudinea națională în raport cu tentativele Sasanizilor de a-i anexa țara, preceda cu 12 ani faimosul edict de la Mediolanum, prin care Constantin cel Mare și Licinius legalizau practicarea creștinismului în Imperiul Roman, fără însă să-i confere statutul de unică religie a statului. Dintre urmările cele mai relevante ale evanghelizării armenilor se numără crearea unui alfabet propriu și inițierea traducerii *Bibliei* în primii ani ai secolului al V-lea, principalul aport în acest sens revenindu-i teologului Mesrop Mashtots (361/362-440), încurajat și susținut de catolicosul Sahak (Isaak) Partev. În chip firesc, geneza alfabetului a avut înrâuriri benefice pentru înflorirea învățământului, literaturii și științei armenice.

Situat într-o zonă depresionară de la poalele munților Ararat, Erevanul a fost pentru prima dată menționat în izvoarele scrise în anul 607 al erei creștine, dar vechimea sa ca localitate rurală sau preurbană este mult anterioară, vestigiile arheologice recuperate prin săpăturile întreprinse în ultimele decenii fiind elocvente în această privință. În primele secole ale mileniului al II-lea, Erevanul nu era decât o așezare citadină de proporții reduse, care de-abia în secolul al XV-lea a cunoscut o reală dezvoltare, astfel că a devenit cel mai important centru al Armeniei orientale. Evoluția sa a fost perturbată de ravagiile campaniei otomane din 1554 și de cutremurul devastator din 1679.

În capitala Armeniei au existat mai multe lăcașuri de cult medievale, dar cele mai multe au fost demantelate în decursul timpului din motive diferite: cataclisme seismice, distrugerii provocate de invazii străine, incendii etc. Unele dintre ele au căzut victimă zelului antibisericesc din perioada stalinistă. În atare condiții, cea mai veche biserică din oraș care a supraviețuit este cea purtând numele Sfintei Născătoare de Dumnezeu (*Surb Astuacacin*). Data ctitoriei sale nu este menționată în izvoarele scrise, dar oricum este anterioară anului 1264, de când datează o inscripție identificată în cuprinsul ei. Lăcașul a suferit numeroase refaceri și adaosuri, nucleul său ancestral fiind înglobat într-o extindere, care îi servea drept absidă. Cupola, fațada și pilaștrii, ca și unele elemente de decor, datează dintr-o perioadă mai recentă.

Dintre complexele de cult din Armenia, am avut ocazia de a le vizita și pe acelea de la Echmiadzin, Hripsimé, Geghard și Teler. O poziție de frunte deține centrul de la Echmiadzin (Ejmiacin) (provincia Ayrarat), situat la 20 km vest de Erevan. Prevăzută cu o centură fortificată, localitatea a fost fondată de regele Vatarsak în secolul al II-lea d.Hr. Până în anul 1945 ea a purtat numele de Vagharshapat, preluând apoi denumirea catedralei – Echmiadzin. Nucleul inițial al catedralei a fost ridicat în primii ani ai secolului al IV-lea, odată cu adoptarea creștinismului drept religie oficială, aceasta fiind una din cele mai vechi biserici ale lumii creștine. De-a lungul timpului a suportat numeroase extinderi, restructurări și reparații. După distrugerile provocate de persani în 363, a fost restaurată de catolicoșii Nerses și Sahak, care își aveau reședința la Echmiadzin. O reconstruire structurală, datorată prințului Vahan Mamikonean, s-a produs în 484-485, iar cupola centrală a catedralei a fost ridicată în 1625, pentru ca în secolul al XVIII-lea pereții ei interiori să fie pictați. Planul ei actual este tetraconic, în centrul careului fiind dispuse patru coloane. În exterior absida este trapezoidală. În privința formei sale inițiale nu s-a conturat un punct de vedere comun, persistând anumite controverse chiar și după efectuarea săpăturilor după cea de-a doua mare conflagrație mondială. În mod cert, toate suprastructurile corespund unei date tardive, între acestea numărându-se și sururile ornamentale sculptate cu motive geometrice și vegetale.

În extremitatea vestică a localității Echmiadzin se află un remarcabil edificiu religios, Sfânta Hripsimé (*Surb Hrip'simé*), în trecut aferent unei așezări rurale învecinate. Unele izvoare narative și epigrafice ar indica ctitorirea sa în anul 618 prin grija catolicosului Komitas. Biserica cinstește memoria sfintei martire Hripsimé, ale cărei moaște se păstrează într-un mic mauzoleu. Ca și alte vechi așezăminte de peste o mie de ani vechime, forma actuală se evidențiază printr-o siluetă maiestuoasă și prin unitatea arhitecturală.

Deosebit de impresionant este marele complex monastic de la Geghard (*Surb Gelard*) (Sfânta Lance), cunoscut anterior și sub numele de Ayrivank, având sensul de „mănăstire din peșteră”, adoptat datorită amplasării sale într-o vale pietroasă săpată de râul Azat. Cealaltă denumire, aflată în uz curent în zilele noastre, provine de la o faimoasă relicvă sfântă – Lancea cu care a fost străpunsă coasta lui Iisus Hristos pe când era crucificat –, păstrată la Muzeul Bisericesc de la Echmiadzin. Complexul constă dintr-o serie de încăperi destinate cultului, construite din dale mari de piatră sau săpate în stâncă, în anumite cazuri cele două proceduri arhitecturale îmbinându-se în mod armonios. Inscripțiile păstrate atestă faptul că anumite edificii au fost ridicate încă din secolul al XII-lea, pentru ca în perioada ulterioară nucleul inițial să fie completat cu alte construcții cu aceeași destinație, ele suferind în timp diferite adaosuri și refaceri. Biserica principală, desăvârșită prin râvna fraților Zak'arè și Iwanè în anul 1215, are plan cruciform. Pe unul din pereții exteriori sunt sculptate două păsări, iar pe un altul este figurat un leu atacând un bovid, imagine reprezentată frecvent pe diverse materiale în arta persană și euroasiatică încă din antichitate, a cărei preluare de meșteșugarii creștini rămâne greu de explicat, întrucât ar fi improbabil ca tema grupului de luptă animalier să fi avut doar un simplu rost decorativ fără conținut simbolic. De altfel, adoptarea în iconografia lăcașurilor creștine medievale armene a unor imagini de expresie scito-iraniană, transmise probabil prin filiera selgiucidă, nu reprezintă un caz cu totul și cu totul izolat. Mai multe capele, unele cu destinație funerară, mauzolee, chilii și pietre de mormânt cu imagini crucifere sculptate întregesc ansamblul complexului de la Geghard, rămas activ, cu rosturi liturgice, și în zilele noastre. Încă din evul mediu acesta a fost prevăzut cu un zid masiv de apărare, incapabil totuși să-l protejeze de eventualele atacuri ale unor armate bine echipate.

Una din mănăstirile de real interes arhitectural, într-o bună stare de conservare, este cea de la Teler (Tegher), situată la nord-vest de Erevan, într-un peisaj auster, cu puțină vegetație arboricolă, pe versanții muntelui Aragac, provincia Ayrarat. Lăcașul monahal se compune din două edificii îngemănate, a căror ridicare – la începutul secolului al XIII-lea – se datorează, precum se indică în pisania de la intrare, arhitectului Ałbayrik la comanda prințesei Mamaxat'un, soția lui Vac'è Vac'utean. În forma unei cruci înscrise, biserica dispune de patru încăperi unghiulare, amplasate în două etaje. În plan central străjuiau patru coloane, pe una dintre ele găsindu-se, sub un capiteliu, o inscripție ce îi atestă construcția în anul 1221.

Între vestigiile antice de mare interes de pe teritoriul de astăzi al Armeniei, probabil cel mai important este templul elenistic de la Garni, amplasat în incinta unei cetăți dintr-o zonă montană, situată la est de Erevan,

în provincia Ararat, nu departe de Geghard. Fortificația se află la altitudinea de 1400 m, pe malul drept al râului Azat, fiind distrusă de romani și reconstruită în anul 77 al erei creștine de către regele Trdat I, pentru ca, după evanghelizarea oficială, să devină pentru mai mult timp reședință episcopală. Se presupune că templul a fost ridicat de același Trdat I odată cu cetatea, beneficiind și de sprijinul împăratului Nero. Având la bază un podium înalt, edificiul constă dintr-o sală rectangulară, precedată de un portic, fiind flancat de coloane în stil ionic. Anumite elemente de construcție ar indica faptul că în templu se oficia cultul zeului solar Mithra. Distrus de seismul din 1679, edificiul a fost restaurat cu competență în 1969-1975 sub coordonarea arhitectului A. Sahinyan. La circa 50 m de templu se află ruinele unei băi antice de o factură apropiată cu construcțiile similare din Imperiul roman târziu din secolul al III-lea. Baia constă din mai multe încăperi, în vestibul păstrându-se un fragment de pavament din mozaic, având redată diverse figuri mitice și vietăți marine în perimetrul central. Zona a fost considerată propice pentru amplasarea construcțiilor și în veacurile care s-au succedat, astfel că, în apropierea templului, s-au identificat ruinele unei biserici cu plan tetraconic înscris într-un poligon plurifațetat. Dacă ridicarea sa la mijlocul secolului al VII-lea, așa precum s-a presupus mai demult, rămâne incertă, în schimb există elemente arhitecturale care i-ar permite încadrarea în cursul secolului al XI-lea (cf. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, I, Viena, 1918; E. Utudjan, *Les monuments arméniens du IVe siècle au XVIIe siècle*, Paris, 1967; S. Der Nersessian, *The Armenians*, Norwich, 1969, p. 97-116; N. Stepanian. A. Tchkmaktchian, *L'art decoratif de l'Arménie médiévale*, Leningrad, 1971; K. Gombos, *Die Baumkunst Armenians*, Budapesta, 1972-1973, p. 25-52; B. Brentjes, *Drei Jahrtausende Armenien*, Leipzig, 1973, p. 104-138; N. M. Tokarskii, *По страницам истории армянской архитектуры*, Erevan, 1973; M. Rădulescu, *Civilizația armenilor*, București, 1983; *Armenian Architecture, IV-XVIII Century*, Teheran, 1985; A. A. Novello, *Die armenische Architektur zwischen Ost und West*, în A. A. Novello, *Die Armenier. Brücke zwischen Abendland und Orient*, Stuttgart-Zürich, 1986, p. 131-190; G. Ieni, *Typologie der Architektur*, în *ibidem*, p. 191-223; J.-M. Thierry, *Les arts arméniens*, Paris, 1987; M. Hasratian, *Armenian Architecture*, în *Armenia. Imprints of a Civilization*, ed. G. Uluhogian, B. L. Zekiyian, V. Karapetian, Milano, 2011, p. 61-68).

Imaginea de ansamblu asupra trecutului zbuciumat și a valorilor culturale ale Armeniei mi-a fost întregită de vizitarea câtorva așezăminte muzeale de cea mai mare importanță: Muzeul Național de Istorie al Armeniei, Muzeul de Istorie a Orașului Erevan, Muzeul Bisericesc de la Echmiadzin și Complexul Muzeal al Genocidului.

Muzeul Național de Istorie, fondat printr-o hotărâre legislativă în septembrie 1919, dar accesibil marelui public de-abia doi ani mai târziu, conține în jur de 400000 exponate, multe dintre ele de deosebită valoare, cu precădere din preistorie, antichitate și evul mediu. Piesele din metal, piatră și ceramică, datând din neolitic, epoca bronzului și epoca fierului, probează un nivel de civilizație superior celui din Europa aceleiași perioade. Remarcabile sunt, de asemenea, obiectele din piatră și lemn din evul mediu, precum și covoarele și accesoriile vestimentare din secolele XIX-XX. Deschis în anul 1931, într-un imobil modest, Muzeul de Istorie al Orașului Erevan a fost reamenajat în 2005 într-un complex arhitectural modern, unde se păstrează în prezent peste 87000 de obiecte, ilustrative pentru istoria capitalei țării din cele mai vechi timpuri până în epoca contemporană. Muzeul Bisericesc de la Echmiadzin, situat în imediata apropiere a reședinței catolicosului, cuprinde, în conformitate cu destinația sa, icoane, odăjdii, relicviare, tipărituri cu conținut confesional, covoare, piese cu destinație liturgică etc.

Construit în 1995 și amplasat pe un deal proeminent din extremitatea vestică a Erevanului, Complexul Muzeal al Genocidului impresionează prin materialele ce înfățișează unul din cele mai tragice momente din trecutul poporului armean – desfășurate în cursul anului 1915, cu antecedente și urmări nu mai puțin cutremurătoare –, niciodată uitate, cu neputință de a fi iertate. Potrivit unei uzanțe încetățenită în anii din urmă, înalții demnitari străini aflați în vizite oficiale la Erevan, care consimt să dezavueze explicit holocaustul armean, sunt invitați să sădească în mod simbolic un brăduț în parcul monumentului genocidului. Printre cei care au acceptat asemenea solicitare, alături de alți șefi de stat, s-a numărat – în anul 2006 – și d-nul Traian Băsescu, pe atunci președinte al României.

Perioada sejurului în capitala Armeniei a fost folosită intens și pentru a lucra în biblioteci, în căutare de literatură medievală cu referiri la evenimente consumate în arealul nordic și vestic al Mării Negre, într-o perioadă de mari bulversări politice și demografice. Dacă frecventarea bibliotecii Institutului de Istorie a fost puțin productivă, în schimb timpul petrecut la celebra bibliotecă Matenadaran s-a dovedit foarte fructuos, în primul rând pentru că am avut acces la câteva ediții ale unor autori armeni din evul mediu, pe care anterior nu avusesem prilejul să le consult: Moses Khorenatsi, Sempad (Smbat), Stephan Orbelian, Kirakos (Guiragos), Vartan, Grigore din Akanch etc.

Între altele, mi s-a confirmat opinia că pasajul în care țara românilor este menționată sub grafia Balak, într-o geografie atribuită faimosului erudit Moses Khorenatsi, reprezintă o interpolare târzie, datând probabil din primele secole ale mileniului al II-lea și nu de la sfârșitul mileniului I, precum s-a acreditat fără o justificare plauzibilă în istoriografia românească. Raportarea toponimului Balak la opera lui Moses Khorenatsi este de-a dreptul hilară, în condițiile în care învățatul armean și-a întocmit opera cu aproape jumătate de mileniu mai înainte ca românii să se fi diferențiat din cadrul masei neolatine. În altă ordine de idei, în cronică lui Sempad (1208-1276) am remarcat menționarea dinastului armean Tatul, cu nume asemănător cu cel al rebelului antibizantin Tatos, atestat la sfârșitul secolului al XI-lea de Anna Comnena, pe care Nicolae Iorga și unii discipoli de-ai săi îl desemnau drept vlah (considerând că numele i-ar deriva de la forma Tatul), în vreme ce alți istorici vedeau în el pe un reprezentant al etniilor turcice. Mențiunea citată este de natură să lărgască evantaiul supozițiilor privitoare la etnicitatea adversarului Bizanțului din Paristrion.

Nucleul bibliotecii Matenadaran constă din vechiul lot de lucrări păstrate la reședința catolicosului de la Echmiadzin, confiscat după acapararea Transcaucaziei de armatele bolșevice și transferat la Moscova, de unde a fost returnat în 1939 la Erevan. Conștient de valoarea de neprețuit a fondului de carte, autoritățile locale s-au îngrijit să-i asigure protecția și restaurarea, găzduindu-l într-o clădire monumentală, construită între anii 1945 și 1957 după planurile arhitectului Mark Grigoryan, de a cărei finisare, finalizată în 2011, s-a preocupat arhitectul Arthur (Artashes) Meschian. Colecțiile depozitate la Matenadaran însumează circa 17000 de manuscrise, la care se adaugă alte 30000 de documente, redactate în armeană, greacă, arabă, persană, ebraică, turcă, rusă etc. De o valoare artistică distinctă sunt cele circa 2500 manuscrise cu miniaturi, ce reflectă reale înzestrări meșteșugărești și un rafinat gust estetic, multe dintre ele fiind prevăzute cu copii fidele expuse în muzeul aferent așezământului (K. Gombos, *op. cit.*, p. 53-60).

Discuțiile cu colegii armeni, vizitarea unor monumente și muzee relevante, contactul cu ambianța peisagistică și cu adevărurile polivalente palpabile ale Armeniei, suprapuse pe lectura anterioară a unei bogate literaturi dedicate trecutului istoric și cultural al regiunilor caucaziene, au constituit elemente care au contribuit la parțiala familiarizare cu concepțiile și mentalitățile specifice arealului vizitat. Prospectarea izvoarelor medievale mi-a fost utilă pentru a percepe mai facil pulsația și convulsiile realităților cotidiene, după cum și acestea din urmă mi-au oferit sugestii pentru decodarea anumitor secvențe obscure din vremurile revoluate traversate de colectivitățile locale.

În cercurile intelectuale de la Erevan – cu precădere la istorici – transpare obsesiv nostalgia după viguroasele entități statale ale dinastiilor armenice, destrămate din cauza intruziunii vecinilor cu veleități rapace. Acestea și-au pierdut temporar independența, fiind acaparate succesiv de-a lungul unor perioade mai mult sau mai puțin îndelungate de romani, persani, arabi, bizantini, selgiucizi, mongoli, otomani și ruși (cf. T. Grigorian, *Istoria și cultura poporului armean*, București, 1993; *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, I-II, ed. R. G. Hovannisian, New York, 2004; Iu. L. Ovsepian, A. E. Ter-Sarkisants, *Основные этапы исторического развития*, în *Армяне*, red. L. M. Vardanian, G. G. Sarkisian, A. E. Ter-Sarkisants, Moscova, 2012, p. 49-73; A. V. Ghambaryan [Compiled by], *History of Armenia. A Brief Course*, ed. șef A. A. Melkonyan, Erevan, 2015). Intrarea în orbita politică a altor state a facilitat adoptarea eclectică a elementelor culturale diverse și derularea unor fenomene de aculturație revigoratoare, dar, pe de altă parte, s-a soldat prin ireparabile pierderi umane, distrugerii de bunuri materiale și diminuări drastice ale perimetrelor regiunilor locuite de comunitățile armenice, astfel că în prezent acestea s-ar cifra, potrivit estimărilor, aproximativ la o zecime din teritoriile Armeniei medievale. Survolând avatarurile înregistrate în perioada medievală ca urmare a loviturilor primite de la

popoarele și statele învecinate, unul dintre specialiștii cei mai avizați în istoria regiunilor caucaziene, armenologul francez J. Laurent (*Les origines médiévales de la question arménienne*, în *Revue des études arméniennes*, I, 1, 1920, p. 40) avea să concluzioneze cu o tentă nu lipsită de patetism: „Car la vie des Arméniens au moyen âge a été particulièrement fertile en catastrophes et en péripéties de toutes sortes. Nul peuple n’a connu une destinée plus tourmentée que la leur”.

Cea mai terifiantă dramă trăită în epoca modernă de poporul armean a reprezentat-o fără îndoială exterminarea brutală la care colectivitățile civile au fost supuse în anul 1915 prin măceluri, torturi, infometare și deportări de autoritățile otomane reprezentate de așa-numiții jani turci (*Jön Türkler*). Pretextându-se lipsa de loialitate a armenilor față de guvernarea otomană și pactizarea cu adversarii acestora, au fost masacrați între circa o jumătate de milion (potrivit datelor admise de oficialitățile de la Ankara) și un milion și jumătate de civili armeni (potrivit cifrelor avansate de istoricii de la Erevan). La scurt timp după genocid, România fost unul din primele state care au oferit oficial azil politic pentru refugiații armeni.

După mai bine de un secol de la hecatomba din vremea Primului Război Mondial, succedată de alte masacre comise în 1920, între oficialitățile armenice și turce continuă să existe o acerbă dispută în legătură cu asumarea responsabilităților genocidului, de aici decurgând pretențiile de a se plăti reparații exorbitante. În aceste circumstanțe, raporturile diplomatice bilaterale au fost sistate, problema recunoașterii genocidului sensibilizând întreaga opinie publică armeană din țară și din diasporă. În pofida recomandărilor diferitelor organisme internaționale și a pledoariilor unor personalități politice și culturale străine de a impune asumarea genocidului, guvernele turcești au refuzat cu îndârjire și iritare un asemenea verdict, ceea ce diminuează insistența plină de cerbicie a autorităților armenice.

Litigiile cu cabinetele de la Ankara nu sunt singurele care inflamează scena politică din ținuturile caucaziene. Tensiuni aproape la fel de vechi și de acute, declanșate pentru supremația în regiunea Nagorno Karabah (Karabahul de Munte), înnegurează raporturile cu Azerbaidjanul. Acest teritoriu – cu o suprafață de 4400 Km² și o populație cifrată la aproximativ 150000 locuitori –, locuit în proporție majoritară de etnici armeni, a fost atribuit în mod cinic Azerbaidjanului de autoritățile Rusiei sovietice după Primul Război Mondial. Secesiunea din Azerbaidjan și trecerea sub autoritatea guvernului de la Erevan, au provocat purificări etnice reciproce și un conflict armat suspendat în 1994 prin negocierile patronate de Kremlin. Chiar dacă *de facto* regiunea a fost integrată Armeniei, forurile internaționale nu i-au recunoscut decât o formă de autonomie administrativă. Persistența conjuncturilor tensionate a determinat guvernele de la Erevan să accepte prezența bazei militare ruse la Gyumri (provincia Shirak), cu toate că sondajele de opinie în rândul populației indică o majoritate a opțiunilor spre orientarea pro-occidentală.

O preocupare extrem de persuasivă a cercurilor istoriografice și politice armenice vizează diaspora compatrioților, caracterizată printr-o disipare și o dinamică debordantă, ceea ce este pe deplin firesc, în condițiile în care, în afara actualului stat armean, locuiește o colectivitate estimată la circa șase milioane de suflete, adică dublul populației din țară. Cele mai numeroase comunități armenice din diasporă se află în Rusia (potrivit recensământului din 2010 – 1183000 locuitori, dar în realitate probabil circa două milioane), Statele Unite ale Americii (între o jumătate de milion și un milion), Georgia (circa 350000), Ucraina (circa 130000) etc. (cf. A. A. Melkonyan, *Армянская диаспора*, în *Армяне*, p. 526-553). Dacă, înainte de izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, comunitățile armenice din România se cifrau la aproximativ 40000 de locuitori, în prezent – datorită emigrației alerte – ele nu depășesc 2000 de suflete, fiind mai reduse numeric decât în Republica Moldova. Din acest motiv, lumea savantă din Armenia este mai interesată de destinul istoric al conașionalilor stabiliți în regiunile românești în trecut decât de cel al enclavelor care au supraviețuit până în zilele noastre. Din păcate, însă, istoricii și oamenii de cultură din Armenia nu își pot găsi parteneri viabili pentru investigații în România, întrucât armenologia noastră se află de mai mult timp într-un deplorabil colaps.

VICTOR SPINEI

A

B

Pl. I. A - Piatră sculptată cu motive cruciforme din secolele XIII-XIV, provenind de la Arzakan, provincia Kotayk, și păstrată la Muzeul Național de Istorie al Armeniei de la Erevan; B - Templul antic de la Garni (provincia Ayrarat).

A

B

Pl. II. Biserici din primele secole ale mileniului al II-lea. A - Geghard; B – Hripsimé.